

HEGYI ADÁM

A túlvilágról alkotott elképzelések a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén*

A Türelmi Rendelet kihirdetését követő két évtizedben a szentesi református egyház több mint 6000 gyülekezeti tagból állt.¹ Ezzel Szentes a Békési Református Egyházmegye egyik legnagyobb gyülekezetének számított, mégis csak két lelkész szolgált a városban, miközben az esperességben több olyan saját prédikátort tartó gyülekezet volt, ahol a családok száma nem érte el a hetvenet.² A szentesi kálvinista famíliák lelki gondozása ezért komoly kihívás volt, hiszen a lelkész többek között köteles volt a haldoklók számára vigasztalást nyújtani. Mivel évente körülbelül 300 haláleset fordult elő,³ csak a haldoklók látogatása naponta ismétlődő feladat volt.

A mezővárosi írásbeliség fejlődésének köszönhetően Szentesen a 18. század közepén egymással párhuzamosan két helytörténeti krónikát is vezettek. Az egyik az úgynevezett *Petrák-krónika*, a másik *A Szentesi Református Ekklezsia Históriaja* címen ismert. A *Petrák-krónikát* egészen a 20. század elejéig másolták a város lakosai, de a 18. századból egyetlen példánya sem maradt fenn. A krónikairók (és továbbbírók) megemlítik, hogy a reformáció korán elterjedt a településen: valószínűleg azért emelték ki a kálvinista hagyományokat, mert a katolikus egyház támadásaival szemben bizonyítaniuk kellett vallásgyakorlásuk jogosságát. Érdekes viszont, hogy a református egyház – témánk szempontjából fontos – mindennapi életével kapcsolatban ez a munka nem tartalmaz adatokat. Ez talán azzal magyarázható, hogy a *Petrák-krónika* írói számára azok az

---

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm Kovách Péter szentesi lelkésznek, hogy lehetővé tette a gyülekezeti levéltár használatát.

¹ *A szentesi református ekklezsia története 1700–1825 (forráskiadvány)*, közread., bev. TAKÁCS Edit, Szentes, Szentesi Levéltár, 2001, (elektronikus kiadás) <http://www.szentesinfo.hu/-cd/ekklezsia/start.htm>. Az utolsó letöltés dátuma: 2014. március 20.; SIMA László, *Szentes város története*, Szentes, Szentes város közönsége, 1914, I, 338.

² Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Canonica Visitatiók kötete 1786-tól fogva 1826-ig. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (továbbiakban: TtREL), I. 29. h. 1. doboz; SIMA, *i. m.*, 333–334, 362, 378.

³ TAKÁCS, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/261.JPG>. Hasonló számokat állapított meg Nagy Ibolya is: NAGY Ibolya, *Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században*, A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1984–1985, 191.

események voltak fontosak, amelyek megélhetésüket biztosították: időjárási viszonyok, termésátlagok stb.⁴ A helyi lelkészek által vezetett egyháztörténeti feljegyzésekben viszont 1747–1800 között évente elkészítették az egyházat érintő események összefoglalását és különböző tematikus részekben mutatták be a gyülekezetet, mint például az egyház „Élet-beli mivóltáról” címmel. A *Petrák-krónikával* szemben az eklézsiatörténet a 18. századi változásokat sokkal hitelesebben mutatja be, mert írói mindannyian kortársak voltak. Annak ellenére, hogy az eredeti kéziratokat többször újrarendezték, Takács Edit szövegkiadása alapján eldönthető a különböző szövegrészek keletkezésének ideje.⁵

Az eklézsiatörténet 17. részében ismerjük meg azt az összetett problémát, amely a haldoklók körüli lelki feladatok 18. század végi ellátását írja le. Ebből megtudjuk, hogy a lelkészek soha sem tagadták meg a haldoklók körüli teendőik ellátását. Az eklézsiatörténet ugyan nem számszerűsíti, hogy milyen gyakori volt a halottas házak látogatása, de utal arra, hogy többen nem vették igénybe ezt a szolgáltatást. Ezt a mulasztást az egyháztörténet írója a nép babonáságával magyarázta:

Nagy kára a' Lélekeknek, hogy itt Betegek látogatásának tsak híre sintsen t. i. nem hívhatja a beteg a' Tanítót maga vigasztalására, vagy azt gondolja, hogy hamarabb meghal, vagy hogy elhitette magával minden igaz ok nélkül, hogy olyan fősvények a' Tanítók, hogy azt a' kis munkát is fizetésért vagy adományért tselekednék, vagy még is hogy olly magokat tartó kényesek volnának, hogy a' szegény Házába bé sem mennének, melly hasonlóképpen nem igaz, sem helyes gondolat; mindaz által, mivel hogy nem hívattanak, nem is mennek, hanem a' kikkel vagy szomszédtságban

⁴ TAKÁCS Edit, *A Petrák-krónika keletkezése, fennmaradása és tartalma = A XVIII–XX. századi polgári írásbeliség produktumai a Dél-Alföldön*, összeáll. TAKÁCS Edit, Szentes, Csongrád Megyei Levéltár, 1998 (Szentesi Műhely Füzetek, 2), 43–58; KATONA Imre, *A Petrák-krónika változatainak néprajzi vonatkozásai = Uo.*, 59–68; HOMOKI NAGY Mária, *Fejezetek a szentesi református ecclesia történetéből = Uo.*, 33–42; SZABÓ Ferenc, *A várostörténeti krónikák és feljegyzések születése és hatása az Alföldön = Uo.*, 5–14. – *Petrák-krónika*, közread. TAKÁCS Edit, Szentes-Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1997 (Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből, 25).

⁵ TAKÁCS, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/oldal0/ekl0.htm#book1>; BAGI Zoltán, *Szentes város református közössége a 18. században a Béli István, Gál István és a Kiss Bálint által írt eklézsiatörténet alapján = Mezőváros, reformáció és irodalom*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18), 185–186; KIS Bálint, *A Békés-Bánati református Egyházmegye története (1836)*, közread. GILICZE László, KORMOS László, Békéscsaba, Szeged, 1992 (Dél-alföldi Évszázadok, 5), 293–387 (A szentesi református egyházmegye állapota, nevezetesebb tagjainak élete, emlékezetét érdemlő dolgai, változásai); FILEP Antal, *Szokásleírások a 18. és a 19. századból*, 1971 (Népi Kultúra – Népi Társadalom, 5–6), 115–134.

vagy belső barátságban vagynak; ebből is azt hozzák ki a' rágalmazók: el mennek a' gazdagokhoz, de nem a szegényekhez! én ugyan lelkiismeret szerint mondom, hogy az ennekelőtte itt lakott Tiszteletes Tanítók is ezen tiszteket a' betegek körül el végezni nem restellették volna, ha kivántatott volna, de hogy soha itt szokásban ez a' kegyesség munkája nem volt, az volt oka, mert ez a' mezei, vad és többire a' Belső embertől idegen nép ki még egészségében is ha valahol szemben talál lenni egyházi emberrel, csuda mint fél, alig várná, hogy előlle el menne, nem veheti hát betegségében is magát arra, hogy Tanítóját elhivatná magához, hanem ha már ugyan esmértségében vagyon a' Tanítóval, mint sokan Ő magokat ugyan szeretik is ebben gyakorlani.⁶

Ezek után felmerül a kérdés, milyen babonák terjedhettek el Szentesen, amelyek a halál utáni étellel foglalkoztak. Vizsgálatainkat a 18. század utolsó két évtizedére szűkítettük le, de igyekeztünk a korábbi évtizedek előzményeit és a századfordulót követő eseményeket is a szükséges mértékben figyelembe venni.

A református egyház tiltotta a halott visszajárásával kapcsolatos hiedelmeket és egyéb, a halálhoz kötődő babonákat. Sőt, a halott búcsúztatását és elsíratását is tiltották, nem véletlenül a lelkész felügyelete alatt zajlottak le a temetési szertartások.⁷ Tudjuk, hogy a református dogmatika elutasítja a halottakkal való kapcsolatfelvételt, mivel azt nem tartják lehetségesnek.⁸ Török István szerint a középkorban alakult ki az a felfogás, amely a poklot a kárhozottak helyeként képzelte el, és ezzel hozzájárult a purgatórium létezésébe vetett hit elterjedésének, amely a kálvinista eszkatológia számára elfogadhatatlan.⁹ A református teológia szerint a túlvilág általunk nem megismerhető, a keresztyények számára legfontosabb eszkatológiai tény a feltámadásra vonatkozó reménység.¹⁰ A halál és a feltámadás (utolsó ítélet) közötti időt mi élők nem tudjuk megtapasztalni. Mivel a *Bibliában* nincs a purgatóriumra vonatkozó utalás, ezért annak létezése

---

⁶ TAKÁCS, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezia/image1/nagy/142.JPG>, valamint <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezia/image2/nagy/124.JPG>.

⁷ SZACSVAY Éva, *Mezővárosi református kultúra = Kálvin hagyománya: református kulturális örökség a Duna mentén: Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30–2010. február 15.: kiállítási katalógus*, szerk. FARBAKY Péter, KISS Réka, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2009, 93.

⁸ TÖRÖK István, *Dogmatika*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2006², 262.

⁹ *Uo.*, 266.

¹⁰ SZATHMÁRY Sándor, *Eszkatológia*, Budapest, Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiuma Főtitkári Hivatal, 2001 (Nemzetközi Theológiai Könyv, 49), 175.

nem bizonyítható, de a Krisztusban meghaltak most is részesei az egyháznak. A lélek halál utáni sorsáról semmit sem tudunk.¹¹

Mindezek ellenére több apró jel is arra mutat, hogy a szentesi reformátusokat érdekelték a túlvilággal kapcsolatos elképzelések. 1781–1800 között összesen négy lelkész szolgált a településen, akik a debreceni kollégium elvégzése után egytől-egyig külföldi egyetemeken tanultak: Szentmiklósi Sebők Sámuel Bernben, Szőnyi Pál Bázelen, Szalay Pál Lausanne-ban, Kis Bálint Jénában.¹² A korabeli Nyugat-Európa radikális értelmisége számára ekkorra a pokol már kikopott a halál utáni lehetséges tartózkodási helyek közül,¹³ miközben egyre szaporodtak azok az írások is, amelyek a túlvilág keresztény értelmezése mellett álltak ki.¹⁴ Kis Bálint észrevette ezt a kettősséget, mert peregrinációjából hazahozott egy olyan német nyelvű prédikációs gyűjteményt, amelyben egy vaskos rész foglalkozik a vallásosság jogosultságának kérdésével, egy másik rész viszont a halál utáni élet kérdését tárgyalja.¹⁵ Kis fontosnak tarthatta a kötetet, mert könyv előzékeire beírta a prédikációk magyar nyelvű mutatóját. A túlvilággal kapcsolatos igehirdetésről ezt írta föl: „Meg lattyuk a halál után a mijeinket.”¹⁶ Sajnos a kötetben nincsenek lapszéli jegyzetek, és Kisnek nem maradtak fenn a vizsgált korszakból prédikációi, így nem tudjuk, hogyan interpretálta a szentesi gyülekezetben a jénai olvasási élményeit.

Vannak viszont olyan források, amelyek bepillantást engednek a lelkészek által közvetített túlvilágképbe és a gyülekezet tagjai között elterjedt mennyország és pokol képzetekre. Először nézzük meg a prédikátorok álláspontját!

Több évtizeddel a Türelmi Rendelet kibocsátása előtt készült Gaál István igehirdetése, amelyet 1746-ban mondott el az iskolai vizsgák alkalmával. Ebben

¹¹ TÖRÖK, *i. m.*, 266.

¹² HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1798*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6), nr. 212, 361, 431, 554; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 5), nr. 6090.

¹³ Georges MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Bp., Atlantisz, 2012 (A kútnál), 473, 480.

¹⁴ GRANASZTÓI Olga, *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók = A magyar irodalom története, I: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 656–667.

¹⁵ Christian Friedrich SINTENIS, *Postille von C. F. Sintenis*, Leipzig, Gerhard Fleischer dem Jüngern, 1798, 69, 319 („Ueber das Recht zu denken in Religionssachen.” „Von der Hoffnung, daß wir im künftigen Leben wieder in Verbindung mit den Unsrigen sein werden.”). Horváth Mihály Gimnázium könyvtára (Szentes) (továbbiakban: HMG), I.163.2882.163.

¹⁶ SINTENIS, *i. m.*, előcímlap recto, HMG I.163.2882.163

arról prédikált, hogy az örök életet csak Krisztus által lehet megszerezni, vagyis Isten országa már a földön elérhetővé válik.¹⁷

Az Isten[nek] idvösséges esméreti, melly tsak az Úr Jesusban vagyon, valóságos boldogság; annyira, hogy senki nem remélheti idvösségét és boldogságát külömben, hanemha az Istent és a' Xstust igazán esméri, és ezt esméni örök élet Joh. 17:3¹⁸

Nem volt ennyire szilárd a szentesi egyház vezetőinek álláspontja válságos időkben. 1739-ben pestis dült a városban, amely a lakosság jelentős részét fogékonyra tette az utolsó ítélettel kapcsolatos ismeretek befogadására. Valószínű nem meglepő, hogy ebben az évben Czeglédi Keglevitz András a Jelenések könyvét választotta prédikációi alapjául. Sajnos nem tudjuk, hogyan mutatta be Jézus második eljövételét, de az biztos, hogy a gyülekezet meg volt elégedve az általa leírtakkal, mert a „[...] titkos Profétiáknak fel-fejtegetésében [...] és leendő bételyesedéseknek megállításában igen tanúlnak és Böltsnek láttatott lenni.”¹⁹

1781 után szintén többféle megközelítést találjuk meg a prédikátorok által közvetített túlvilágképeknek. Szőnyi Pált 1787-ben alkoholizmus miatt bocsátották el állásából, mert hivatalát nem tudta ellátni. Az ellene felhozott vádak között szerepelt az is, hogy a haldoklók látogatásakor nem a lelki segítségnyújtásra és a túlvilágra való felkészítésre helyezte a hangsúlyt, hanem trágár szavakkal illetve a beteget: „De ha tsak így vólna az én feleségem meg rúgnám a talpát és még gulyásos húst főzetnék véle.”²⁰ Szentmiklósi Sebők Sámuel komoly egyházi karriert futott be, mert a Békési Református Egyházmegye esperesévé választották.²¹ Mégis halála előtt arról rendelkezett, hogy vele együtt temessék el prédikációit is. „Prédikázióit mellyeket készített, meg hagyta halála előtt a körülötte levőknek, hogy a koporsójába alá tegyék, [...]”²² Akár a cen-

---

¹⁷ Vö.: SZATHMÁRY, *i. m.*, 175, 363.

¹⁸ TAKÁCS, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/227.JPG>; valamint ugyanezen internetes hivatkozás 229–237.JPG oldalai. (A letöltés dátuma: 2014. március 20.).

¹⁹ *Uo.* <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/029.JPG>.

²⁰ Extractus Inquisitionis in Causa Reverendi Domini Pauli Szőnyi d. 28a Maii Anno 1788: Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Szentes 1787–1865. TtREL I. 29. i 179. doboz.

²¹ ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, Nagy Károly Grafikai Műintézete, 1939, I, 180.

²² TAKÁCS, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/296.JPG>.

zúrától való félelme, akár a műveihez való személyes ragaszkodás vezérelte erre a tetre, teológiai szempontból értelmetlen volt kérése, hiszen a túlvilágra semmilyen tárgyat nem tudunk magunkkal vinni.

Sajnos a 18. század utolsó két évtizedéből nem maradtak ránk szentesi prédikációk, de Szalay Pálnak megjelent nyomtatásban egy bibliakommentárja. Mielőtt Szalay művét elemeznénk érdemes megvizsgálni, milyen segédletekből alakították ki a szentesi lelkészek a mennyországról és a pokolról alkotott elképzeléseiket.

A kora újkori ígéhirdetési gyakorlatban bevett szokás volt, hogy mutatókat használtak föl a prédikáció tartalmának kiválasztásához. Ezek nemcsak önálló impresszummal kiadott bibliai mutatókönyvek voltak, hanem a lelkészek saját könyveikhez készítettek kéziratos indexeket is.²³ A protestáns exemplumok között gyakori téma volt az ördög ábrázolása, de a túlvilág ismertetése a fentebb vázolt dogmatikai okokból nagyon korlátozott volt.²⁴ Kérdés, hogy a szentesi lelkészek gyűjteményében találhatóak voltak-e ehhez felhasználható könyvek.

A szentesi Horváth Mihály Gimnázium könyvtárában mintegy 600 kötet 1850 előtti nyomtatvány található, amelyeket volt szerencsém egytől-egyig kézbe venni. A possessorok alapján megállapítható volt, hogy a gyűjtemény nyolcvan százaléka Kis Bálint és Szalay Pál tulajdonából származik, ráadásul a kötetek többsége 1786 és 1803 között került Kis vagy Szalay tulajdonába. Sikertől több olyan prédikációgyűjteményt találok, amelyeket bizonyíthatóan ők használtak. A túlvilág iránti érdeklődésük néhány esetben jól megfigyelhető ezekben: Szalay Pál apjának, Györgynek és Kis Bálintnak a possessorja található meg Szatmárnémeti Mihály *Dominicájában*. A kötet rendkívül sok margináliát tartalmaz, érdekes viszont, hogy a pokollal és az ördöggel kapcsolatos részek tiszták maradtak.²⁵ Valentin Karl Veillodter német nyelvű prédikációs gyűjteményéhez Kis készített magyar nyelvű mutatót, de feljegyzései csak közvetve

²³ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010 (A Források Tükrében), 29; UŐ, *A kanonikus plágium*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003, 266.

²⁴ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992 (Folklór Archívum, 19), 152–164.

²⁵ SZATMÁRNÉMETI Mihály, *A négy evangelisták szerint való Dominica*, Kolosváratt, Veresegyházi Mihály, 1675. HMG II.1.3.508.3

kapcsolódnak a pokolhoz és a mennyszághoz: „Az el mulásról va(l)ó gondolatok mire taníthat(nak)”, „A fel támadásról” stb.²⁶

Szentesen valószínűleg elég szűk volt az a réteg, amely a népi olvasmányokon kívül (kalendáriumok, széphistóriák), mást is forgatott. Mivel ebben a városban a lányokat csak 1802-től kezdték el írni-olvasni tanítani,²⁷ és a fennmaradt végrendeletek többségét nem írták alá,²⁸ ezért a lelkészekon kívül a város vezetői, a kereskedők és az egyház egyéb tisztviselői lehettek képzett emberek. Ennek ellenére van arra utaló adatunk, hogy a lakosságot igyekeztek könyvekkel ellátni. 1792-ben a vármegye feljelentette a helytartótanács előtt Varga István könyvkötőt, aki könyvkereskedéssel is foglalkozott.²⁹ A lefoglalt példányok között a túlvilággal biztosan foglalkozott az a jóskönyv, amelyet elkoboztak.³⁰ Sajnos a jegyzék szűkszavúsága miatt nem megállapítható, hogy a „Halottas 3 féle” megjelölés milyen halotti búcsúztatót jelölt.³¹

Az eddig felsoroltakból az állapítható meg, hogy a szentesi lelkészek nem foglalkoztak behatóbban a túlvilág megismerésével. Szalay Pál életművének megvizsgálása viszont kicsit módosítja ezt a kijelentést.

1792-ben jelent meg Pesten Szalay Pál fordításában William Burkitt angol lelképásztor Jakab és Péter apostolok leveleihez írt kommentárja. Az egyháztörténeti kézikönyvek mindegyike megemlíti azt, hogy a cenzúra sokáig akadályozta ennek megjelenését.³² Arra viszont nem tértek ki, hogy a kötet a mennyszágról és a pokolról alkotott református értelmezés miatt is érdekes.

A hitújítás korától máig tart annak értelmezése, hogyan kell helyesen érteni

---

²⁶ Valentin Karl VEILLODTER, *Predigten über freie Texte auf alle Sonn- und Festtage des Jahrs von Valentin Karl Veillodter*, Nürnberg bei dem Verfasser und Leipzig bei Fleischer dem Jüngsten, 1799, I–II. HMG I.29/1.1231.1 és HMG I.29.1231.2.

²⁷ Jegyzőkönyv omniáriummal, 1798–1816: Szentesi egyházközség iratai. TtREL I. 375. b 2. füzet, 42.

²⁸ NAGY, *i. m.*, 179–192.

²⁹ „Ezen könyvek találatnak Szentesen Varga István Compactornál mp.”: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum revisionis librorum, C 60 83. csomó 1793 F. 3. fol. 44r–46v. Érdekes, hogy a városban másik könyvkötőről (Rákosi Sámuel) is tudunk, aki a református iskola preceptora volt. Ő viszont nem került a hatóságok látókörébe, talán azért, mert ő jelentette fel vetélytársát. Vö. „Ifj. Ns. Dobosi Mihály Úr 1793/4 Esztbeli Curatorságáról való Szamadó Lajstroma”, Szentes Nagytemplomi Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban: SZNREL).

³⁰ „Jósokról.”: MOL C 60 83. csomó 1793 F. 3. fol. 44v.

³¹ *Uo.*

³² William BURKITT, *Jakab és Péter szent apostolok közönséges leveleiknek a keresztyéni jó életre oktató tanúságokkal és intésekkel telhes rövid világosítása*, ford. SZALAY Pál, Pestenn, Patzkó Ferentz' bet., 1792. Vö. SIMA, *i. m.*, I, 379.

Péter apostol szavait. Az 1Pt 3, 19-ben arról olvasunk, hogy Jézus a tömlöcben lévő lelkeknek prédikált. A református megközelítés szerint Krisztus nem járt ténylegesen a pokolban.³³ Szalay könyvében egyértelműen ezt a felfogást képviseli, mert szerinte az Ószövetség idején élt emberek számára Isten még életükben megadta nekik azt a lehetőséget, hogy az üdvösséget válasszák:

Azt, a mi mondatik a Krisztusról hogy ő el-menvén a Lelkeknek predikállott, azoknak kik a tömlöztben vagynak; ugy kell érteni hogy azt a Krisztus akkor tselekedte a Lélek által, mikor még azok életben a földön valának.³⁴

Meglepő viszont, hogy Péter apostolt a katolikus állásponthoz közeledve úgy mutatja be, mint a mennyország őrzőjét:

[...] Apostol-Tarsai között egyedül ő méltóztatott ara, hogy a' Sidóknak és a Pogányoknak az Isten' országának ajtaját meg nyissa, és azokat a' meg-feszítettett Meg-váltó által szereztetett örök idvességre hívja. ³⁵

A *Heidelbergi káté* 83. kérdése és a *Második helvét hitvallás* a mennyország kulcsairól nem azt vallja, hogy azt kizárólagosan Péter apostol kapta meg, hanem mindenki, aki képes másokat az üdvösségre elvezetni.³⁶ Nem szabad azonban túlértékelnünk ezt a kiragadott idézetet, mert Szalay a könyvben ezen kívül sehol sem utal Péterre mint a mennyország őrzőjére. Sőt, a kötet többi része arra enged következtetni, hogy Szalay nem lépte túl a kálvinista exegetika határait: szerinte az örök élet a mennyországban található, de nem részletezi, milyen is az valójában: „... az az örökség tartatik mennyekben. E jelen való életben egy szem sem látta azokat mellyeket Isten készített az ötet szeretőknak.”³⁷

Érdeemes viszont megvizsgálunk, miért késleltette a cenzúra a könyv megjelenését. Az 1791. évi 26. törvény a protestánsoknak lehetővé tette, hogy hitéleti könyveiket a saját cenzoraik ellenőrizték, de a helytartótanács továbbra is felülbírálhatta a protestáns revizorok döntését, ha az a katolikus felekezet szá-

³³ TÖRÖK, *i. m.*, 196.

³⁴ BURKITT, *i. m.*, 247.

³⁵ *Uo.*, 139.

³⁶ *A Heidelbergi Káté, A Második Helvét Hitvallás*, összeáll. Zacharias URSINUS, Caspar OLEVIAN, Heinrich BULLINGER, Bp., Kálvin, 2004, 63, 147.

³⁷ BURKITT, *i. m.*, 156.

mára sértő volt. A református egyház a törvény értelmében elkezdte a cenzori hivatalt kiépíteni, de Szalay munkája pont egy köztes időpontban jelent meg: a helytartótanács már nem volt illetékes az ügyben, de Debrecenben még nem működött a könyvellenőrzés.³⁸ Szalay tisztában volt ezzel, mert az 1790/91-es országgyűlés végzéseit a megjelenésük után azonnal megszerezte.³⁹ Végül a Tiszántúli Református Egyházkerület támogatásával el tudta intézni, hogy a központi kormányzat ne akadályozza meg a könyv forgalomba kerülését. A fennmaradt iratok szerint sem az állami, sem a református cenzorok nem találtak tartalmi kifogást a könyvben, egyedül azt hiányolták, hogy a kálvinista ellenőrök nem értesítették a helytartótanácsot a kötet megjelenéséről.⁴⁰ Ez azért érdekes, mert a református egyház a szóban elhangzott prédikációkat is szigorúan ellenőrizte, és a heterodoxia legkisebb gyanúja esetén is fellépett.⁴¹ Ugyan ez igaz az állami könyvellenőrzésre is, mert 1793-ban a helytartótanács részletesen tárgyalta Gasparóczy Ferenc könyvét, mivel az a mennyország, a pokol és purgatórium kérdését elemezte.⁴²

Az 1790-es évek végén készült egyházlátogatási jegyzőkönyvek többször is megemlítik, hogy Szalay a szentesi egyház könyvei között heterodox műveket is összegyűjtött, de nem részletezik milyen művek voltak ezek. Végül Szalayt nem büntették meg.⁴³ Valószínűleg azért nem, mert nem volt bizonyítható eltévelyedése, miközben Gyomán Úri Sándor sokkal több munkát adott az egyházi bíróságnak: 1802-ben Úri kijelentette, hogy „A pokolbéli kinok tsak

---

³⁸ FELHŐ Ibolya, VÖRÖS Antal, *A helytartótanácsi levéltár*, Bp., Akadémiai, 1961 (Magyar Országos Levéltár Kiadványai: Levéltári leltárak, 3), 223; SASHEGYI Oszkár, *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*, Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Kiadó, 1938 (Minerva-könyvtár), 14–15; SCHERMANN Egged, *A protestáns cenzúra teljes kialakulása*, Pannonhalmi Szemle, 1931, 220.

³⁹ A kötetben található tulajdonosi bejegyzésből egyértelműen kiderül, hogy Szalay a törvények elfogadásával egy időben szerezte meg azok szövegét: „Paulli Szalai mp. VDMri Szentés d. 27a Junii 1790.” Extractus articulorum et diplomatum super religionis negotio in inclyto Regno Hungariae conditorum, [S. l.], [S. n.], 1790. HMG I.86.2684.86. A vallásgyakorlással foglalkozó 1791. évi 26. törvény magyar fordítását utólag kötötték a könyvhöz.

⁴⁰ Protocolla 1793.: Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum revisionis librorum, MOL C 60 10. kötet nr. 11996.; Hunyadi Ferenc püspök levele az ágensnek, Debrecen, 1793. július 9.: Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum revisionis librorum, Vallási tárgyú könyvek nyomtatásával és terjesztésével kapcsolatos ügyek MOL C 60 84. csomó, 1793 F. 20.

⁴¹ KIS, *i. m.*, 156.

⁴² Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum revisionis librorum, Cenzúra ügyek, MOL C 60 84. csomó 1793 F. 24.

⁴³ Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Canonica Visitatiók kötete 1786-tól fogva 1826-ig. TtREL I. 29. h 1. doboz, 159.

ebben fognak állani, hogy együtt lévén az igazak a gonoszokkal, mikor amazok vigadnak, ak[k]or ezek szomorkodnak.”⁴⁴

A fentebbiek alapján megállapíthatjuk, hogy a 18. század utolsó két évtizedében a szentesi lelkészek alapvetően hűek maradtak a református eszkatológiához, bár kisebb kihágásokat követtek el. A következőkben nézzük meg, a gyülekezet hogyan viszonyult a kérdéshez, hiszen a népi vallásosság sok tekintetben különbözött a „hivatalos” kegyességtől.⁴⁵

Az 1781 előtti időszakból boszorkányperek számolnak be a népi vallásosság túlvilágképzeteiről. 1734-ben a szentesi úriszék tárgyalta Damian Ilona perét, amelynek során Damiant azzal vádolták meg, hogy az asztalt zsombóvá változtatta, míg az arany poharat lábszárcsonttá.⁴⁶ Ezek a motívumok a pokolábrázolás tipikus jellemzői, de belőlük nem állapítható meg a felekezeti hovatartozás.⁴⁷ Egyedül az adhat támpontot, hogy ekkor Szentes lakossága többségében református volt.⁴⁸ A babonaság széles körű elterjedésére utal az is, hogy 1768-ban Gaál István a szószékről kelt ki a gyülekezet ellen, mert az Úr imáját visszafelé mondták.⁴⁹ Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a Türelmi Rendelet előtti időszakban – legalábbis a kálvinista eszkatológiához képest – élénk fantáziával ábrázolták a túlvilágot. Nézzük meg, hogyan alakult a helyzet 1781 után!

Kis Bálint írta le azt a kísértethistóriát, amely 1782-ben borzolta a település kedélyeit. A történet szerint Vetseri Mihály egykori főbíró halála után a fiához járt vissza kísértetni, mígnem a fiú megőrült és meghalt apja állandó zaklatásai miatt.⁵⁰ Az ekléziatörténet részletesen leírta a kísértet megjelenéseinek helyét és a fiú rémületét, amely azt mutatja, hogy a lakosság elhitte a históriát. Ráadásul ránk maradt egy 1782-es kalendárium, amelyről elképzelhető, hogy ekkor

⁴⁴ Egyházmegyei közgyűlés, Békésszentandrás, 1803. június 23.: Békés-Bánáti Egyházmegyei iratai. Jegyzőkönyvek. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829. TtREL I. 29. a 2. köt. nr. 9.

⁴⁵ Például a puritán teológia képviselői a 18. század végére a ponyvairodalom népszerű kiadványai lettek. Vö. SZIGETI Jenő, *Puritánok ponyván*, Vallástudományi Szemle, 2007/1, 150–166.

⁴⁶ *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*, közread. SCHRAM Ferenc, Bp., Akadémiai, 1970, I, 247 (Égethő András özvegye, Damian Ilona pere, Szentes, 1734. szeptember 9.).

⁴⁷ PÓCS Éva, *Élők és holtak, látók és boszorkányok: mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*, Bp., Akadémiai, 1997 (Néprajzi Tanulmányok), 113.

⁴⁸ SIMA, *i. m.*, I, 262–263.

⁴⁹ BAGI, *i. m.*, 195–196.

⁵⁰ *Uo.*, 202.

Szentesen használták.⁵¹ Nem bizonyítható egyértelműen, de feltételezhető, hogy a kísértethistória által keltett kedélyállapotot tükrözi az ebben lévő kézirat os vers, amelyik a halál eljövételére emlékeztetett mindenkit:

Emlékezzél meg
Oh Bűnös Ember
Az Halálról. Soha
Nem vétkezel.⁵²

A lelkész viszont elutasította a halottakkal való bármilyen kapcsolatfelvételt, ezért babonáságnak és értelmetlennek találta az egészet. Ezt onnan tudjuk, hogy Kis többes szám harmadik személy használatával tartózkodását fejezte ki az eseményekkel kapcsolatban: „[...] a babonás emberek azt a hírt terjesztették...” „[...] voltak akik állították...”⁵³

A feljegyzések szerint a halottbúcsúztatás a lakosság körében nagy érdeklődésnek örvendett: a halottas menetek több utca hosszon át tartottak,⁵⁴ és a temetéseken való szolgálat 1777 előtt az összes iskolás gyermek számára kötelező volt. Csak ezt követően alakult ki az a szokás, hogy nem szükséges az összes tanulóknak részt venni a búcsúztatásokon.⁵⁵ A református eszkatológia szempontjából teljesen értelmetlen volt az a Dél-Alföldön (így Szentesen is) elterjedt szokás, miszerint „Mikor valaki megholt, állát felkötötték [...] a fejébe pedig, hogy náthát ne kapjon hálósüveget húztak, az asszonyokéba főkötőt, [...]”⁵⁶

Az evilágon maradt porhüvely körüli aprólékos törődés mellett a túlvilági élet sok bonyodalmat okozott a lakosság körében, mert nehezen tudták elfogadni azt a kálvinista dogmát, miszerint a hit segítségével csak a földi életünkben nyerhetjük el a mennyországba vezető utat.⁵⁷ Ezért rendszeresen

---

⁵¹ A kötetben semmilyen tulajdonosi bejegyzés nem található, viszont a Horváth Mihály Gimnáziumban szinte kivétel nélkül Kis Bálint és Szalay Pál 1786–1803 között beszerzett könyvei találhatóak meg.

⁵² *Házi és úti új kalendárium, Kristus Urunk Születése után 1782-dik Esztendőre [...] Dubranowksi Stanislaus Mathematicus által [...], A régi Lötsei formára, nyomtatt. Győrben, Streibig Gergely, [1781]. HMG XVIII.7*

⁵³ TAKÁCS, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/264.JPG>.

⁵⁴ *Uo.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/373.JPG>.

⁵⁵ Jegyzőkönyv omniáriummal, 1798–1816: Szentesi egyházközség iratai. TtREL, I. 375. b) 1. füzet, 4.

⁵⁶ KIS, *i. m.*, 201.

⁵⁷ Vö.: TÖRÖK, *i. m.*, 127; SZATHMÁRY, *i. m.*, 175; KOCSIS, *i. m.*, 295–296.

előfordult, hogy a rokonság közbenjárást kért a lelkésztől a beteg bűneinek bocsánatára, míg maga az alany nem kérte ezt: „[...] sokszor nem a beteg kívánja, hanem a körülle valók magok tudatlan buzgóságokból.”⁵⁸ A haldoklók számára igyekeztek is az úrvacsorát kiszolgálni, de erre a lelkészek csak akkor voltak hajlandóak, ha a haldokló tanúbizonyságot tett hitéről: „[...] betegségekben pedig igen szép bátorságos, hathatós buzgóságot és valóságos kegyeséget tulajdon vallástételekkel mutattak.”⁵⁹ Összecseng ezzel, hogy Szalay Pál bibliamagyarázata szintén a hit általi megigazolást tartja elsődlegesnek, és sokkal kevesebbre tartja a többi ember közbenjárását.⁶⁰

A kora újkori dunántúli végrendelezési gyakorlatból tudjuk, hogy a lélek sorsát is igyekeztek a testamentumokban elrendezni. Katolikus végrendelezők esetében a halott lelki üdvéért mondandó misék számát és helyszínét határozták meg, míg a protestánsok Isten iránti hűségüket igyekeztek bizonyítani. A reformátusok ennek leghatékonyabb módjának azt tartották, ha az egyház számára anyagi javakat ajánlanak fel.⁶¹ Szentesen ennek számos jelét találjuk, mert a helyi kálvinista egyházra különböző összegeket hagytak „Istenemhez viseltetvén buzgóságomból”.⁶² A szentesi református egyház jelentős jövedelemre tett szert a kegyes adományokból, amely bevételeinek húsz százalékát is kitette.⁶³ Általános elterjedt vélemény volt az is, hogy Mt 25, 35–36 alapján az elesettek-ről való gondoskodást a túlvilágon megjutalmazzák, ezért érdemes a végrendeletekben a szegényekre is gondolni.⁶⁴ Függetlenül attól, hogy ez ténylegesen hit általi cselekedet volt, vagy pusztán megszokás, a szentesi végrendeletek között igen gyakoriak a szegények és árvák javára felajánlott adományok.⁶⁵

⁵⁸ TAKÁCS, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/142.JPG> és <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/124.JPG>.

⁵⁹ *Uo.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image1/nagy/143.JPG>.

⁶⁰ BURKITT, *i. m.*, 60.

⁶¹ HORVÁTH József, *Végrendeleti adalékok az Északnyugat-Dunántúli falusi temetkezési szokásainak kutatásából (1600–1850) = Halál és kultúra: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből*, I, vál., szerk. BERTA Péter, Bp., Janus/Osiris, 2001 (Halál és Kultúra, 1), 158.

⁶² Pl.: Özveggy Barta Györgyné Dobos Katalin végrendelete, Szentes, 1816. február 20.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), Csongrád Megyei Levéltár – Szentesi Levéltár (Továbbiakban: CsML – SzL) V/A/102/k 2. doboz, nr. 330.

⁶³ Például 1781-ben: TAKÁCS, *i. m.*, <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/image2/nagy/261.JPG>.

⁶⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 159.

⁶⁵ Pl.: Özveggy Vida Szűcs Istvánné végrendelete, Szentes, 1803. június 20.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 498; Török György végrendelete, Szentes, 1779. június 2.: Szentes Város Taná-

A túlvilágról alkotott népi vallásosság felekezetek közötti keveredését mutatja az, hogy sok olyan végrendelet is készült, amelyik egyszerre több felekezet számára is testált készpénzt. Szentesen ilyen esetekben általában egyszerre adományoztak a katolikus, a református és az evangélikus eklézsiák és/vagy szegények számára.⁶⁶ A Dél-Alföldön ez egyáltalán nem volt egyedülálló jelenség, mert Hódmezővásárhelyen is több ilyen végrendelet maradt fenn. Így például Banga Pál 1793-ban a református és a katolikus egyház számára is adakozott, és Nagy György János 1795-ben hasonlóan cselekedett.⁶⁷ Gróf Károlyi Antal Hódmezővásárhely földesura is felfigyelt erre, mert 1776-ban azt írta egy adománylevelében, hogy „az Helvetica confessión lévő Vásárhelyi lakosim testamentumjokban, s egyébképen is meg szoktak emlekezni az szegény Vásárhelyi Catholica Ecclesiáruul.”⁶⁸ Azt azonban meg lehet figyelni, hogy azok a végrendeletek, amelyek misére és lelki üdvösségre adományoznak, sosem adakoztak a többi egyház számára. Ez alól egyetlen kivétel Rózsa Ferenc 1831-es testamentuma. Rózsa a lelkének purgatóriumból való szabadulásáért adományozott egy jelentősebb összeget a katolikus egyháznak, miközben a református gyülekezetet is jelentősen támogatta.⁶⁹ A lélek halál utáni útjának bizonytalan megítélését sokkal jobban mutatja Limbai Nagy István 1805-ös végrendelete, mert három nap alatt háromszor is módosította az elhatározását. Valószínűleg a haldoklót igyekezett a katolikus és a református pap is meg-

---

csának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 491.

⁶⁶ *Csongrád megye évszázadai történelmi olvasókönyv: A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig*, szerk. BLAZOVICH László, I, Szeged, 1985, 253–255 (Haris Emanuel szentesi görögkeleti kereskedő végrendelete) – Fejes Sámuel végrendelete, Szentes, 1818. október 4.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 328.

⁶⁷ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, *Vásárhelyi testamentumok*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961, nr. 45, 47.

⁶⁸ Gróf Károlyi Antal adományozó levele a hódmezővásárhelyi református egyháznak, Pest, 1776. január 29.: Hódmezővásárhely Ótemplomi Református Egyházközség levéltára. Gr. Károlyi család iratai 1713–1791, 1. csomó. Vö.: SZEREMLEI Sámuel, *A hódmezővásárhelyi református egyház története tekintettel az ország és a vidék egyházi állapotára és főbb eseményeire*, s. a. r. TEREH Gyula, II, Hódmezővásárhely, Róth Nyomda, 1938, 149.

⁶⁹ Rózsa Ferenc végrendelete, Szentes, 1831. november 29.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 430.

nyerni, de a végrendelezők egyik mellett sem döntött egyértelműen: végül is mindkét egyházra hagyott egy-egy jelentősebb összeget.⁷⁰

A végrendeletekben jelentkező vallási tolerancia a 19. század elejére a szentesiek mindennapi életében is mérhető lett. Így például Szalai Pál lelkész a helyi pópától tanult meg horgászni.⁷¹ 1809-ben a katolikusok és reformátusok meg egyeztek abban, hogy ha bármelyik gyülekezet vezetői közül valaki meghal, akkor „minden vallásbeli különbség nélkül a harangok meg vonattassanak mindenik toronyban fizetes nélkül.”⁷² 1807-ben a református egyház egy katolikus diákot segített adománnyal: „Egy Nyitrai Papista Deáknak 12 krajcár” összeget utalt ki.⁷³ Természetesen az együttélés továbbra sem ment súrlódások nélkül, de ezek vizsgálata nem tartozik témánkhoz.⁷⁴

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg: a szentesi református gyülekezetben a 18. század végén az egyháztagokat foglalkoztatta a túlvilág megismerésének lehetősége. Ennek köszönhetően hittek a visszajáró lelkekben, és a katolikus felekezet által biztosított lehetőség – miszerint a halottaink lelki üdvén közbenjárással mi is változtathatunk – több formában is jelentkezett náluk. Egyrészt a végrendeletekben igyekeztek több oldalról is „bebiztosítani” a lélek sorsát. Másrészt a rokonság megpróbálta a haldokló bűneinek megbocsátását kieszközölni a lelkésznel. A református lelképásztorok igyekeztek a kálvinista dogmák szerint a népet megregulázni, de bizonyos esetekben ők is követték el kihágásokat, hiszen a túlvilágra magukkal akarták vinni prédikációikat, illetve Péter apostol mennyországi szerepét hangsúlyozták.

⁷⁰ Limbai Nagy István végrendelete, Szentes, 1805. január 2.: Szentes Város Tanácsának iratai. Végrendeletek (1731–)1802–1849(–1890), CsML – SzL V/A/102/k 2. doboz, nr. 357.

⁷¹ Kis, *i. m.*, 352.

⁷² Jegyzőkönyv omniáriummal 1798–1816: Szentesi egyházközség iratai. TtREL, I. 375. b) 2. füzet, 95.

⁷³ N. eskütt Sarkadi János urnak, mint a Szentesi Reform. Ekklesia Fő Curátorának, az 1806dik esztendő április hónapjának 7dik napjától fogva való számadó laistroma az 1807dik esztendőbeli április hónap 24dik napjáig. SZNREL, 35.

⁷⁴ Az evangélikus-református nézeteltérésekről lásd: BALÁZS György, *A szentesi evangélikus egyház története 1760–1944*, Szentes, Szentesi Városi Könyvtár, 2011 (Szentesi Műhely Füzetek, 12), 27.